

10730

JÄMTLAND

Lit

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

23/9 1937

Gudmundson, Gunnar, 1937

Svar på ULMA:s frågelist 12

Fäbodväsen

67 bl.4:o

8 " " teckn.

1 planritn.på baks.av s.63

1 mel.= halv 4:o

S:a 76 bl.

10730

Exk OSD

Om fäbovisendet i Lit.

1.
Ett fäbo-ställe i dessa trakter har av ålder benämnts būan, f. pl. (bodarna). Ex.: e māra ske ma fröte te būan, i morgon ska vi flytta till bodarna; hū e ope būom, hon är oppi bodarna.

Dessa uppt.
hänföra sig
till Gam-
melbodarna i
n. Lit., ses. 45.

Ordet förekommer även i sammansättningar, såsom būsēt, n. (bodsäte), būstēl, n. (bodställe), būhām, m. (bodhamn). Ex.: e hūskat gāmāt e būsēt (ett väldigt gammalt ett bodsäte); e fēnt e būstēl (ett fint ett bodställe); n gāmān būhām, (en gammal en bodhamn).

Efter tiden då de användes ha vi i trakten sōmar būan, sommarbodarna.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937 LIT

JTL.

Frgl. 12

och höstbūan, höstbodarna), och efter läget förekommer åtminstone hēem būan, hem bodarna) (se nedan!)

Med hänsyn till åldern förekomma benämningarna gämbūan, gammalbodarna, och nybūan, nybodarna, (ofta som egennamn) - och med hänsyn till användningen jätbūan, getbodarna), och kūbūan, kobodarna).

I blant lågo bodarna så nära gården, att fåbodjāntan, büt sätser, f. (bodtösen) kunde gå hem till dagens sysslor. Då kallades dessa, i fall man hade flera bodsäten på gården, till skillnad från de avlägsnare hēem būan, hem bodarna.

De vanliga husen på en fåbodvall, būvöl, m., voro: büstūga, f.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

2

bodstugan; *fjåse*^{*)}, *n.*, fähuset; *skån*,
m., 'skålen', el. *kökhuse*, *n.*, kokhuset;
nyärbüa, *f.*, mjölkboden, samt
 en *förlö*, en föderlada.

För de kor, som för mjölkeus
 skull till hushållets behov behöllas
 hemma under sommaren hade man
 en särskild sommarladugård, som är
fjåse^{*)}, sommarfähuset, som låg utan-
 för inägorna, och där beteshagen,
bäthägna, *f.*, 'bethägnet', en inhägnad
 skogstrakt närmast gården, begynte.
 (Den större skogstrakten utanför
 kallades *löta*, *f.*, löten.) I bland
 ledde en inhägnad gata fram till en
 plats närmare gården, *fjgata*, *f.*, fjgatan.
 *) I Norra Lit: *fjåse*, sommarfjåse.

Landmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

Mjölken fraktades i regel ej hem,
 utan som jök-öp a dare b^urom,*
 'utan de gjorde upp den (där) i bodar-
 na', d. v. s. den förvandlades till smör
 och ost. I bland kunde man behöva
 mjölk för hushållet hemma (utöver
 den som erhöles från de hemmavarande
 korna). Då sändes någon av gårdens
 karlar att hämta den. Det var då
 vanligen tätmjölk, fjäkmjälka, f.
 tjockmjölken), eller fjäl, n., 'fillet',**
 som bodtösen gjort i ordning. Den
 hälldes ur det kärl, vari den var för-
 färdigad, 'silad', sett, upp på en
 rund träflaska, mjälkflaska, (se fig. 1),
 som bands i mesen, mås^u, m.
 Att göra tjockmjölk hette te sil på
 fjät^u, att sila på taten, och det

*) Jfr Anm. 1.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

**) Jfr Anm. 2.

skedde i en bunke, filbön^tna, f.
'filbönan' (laggad av furuträ) (se fig. 2.)

Skillnaden mellan sommarbo-
darnas och höstbodarnas användning
bestod däri, att man på sen som-
maren, vanl. i slutet av augusti,
flyttade från de förra till de senare,
vilket skedde för betets skull. Plat-
sen för de respektive bodarna var
också vald med hänsyn därtill, i
det höstbodarna förlades till någon
mera höglänt trakt, där till-
gången till i skogen självräat gräs,
s. k. höytöv, m., 'hötov', var god
samt svamp, sop, m., väte.
Sommarbodarnas myrbete, myr-
bät, f., hade då blivit för gammalt.
I höstbodarna fanns också ibland

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

någon bättre vall, vol, m., att efter höets inbärgning beta, den s. k. inabäta, f., 'innan beten'.

Bebyggelsen av de båda slagens fäbodar var i regel enahanda.

Den skogstrakt, utskifte, varå bodarna voro belägna, kallades bülänne, n., bodlandet, eller bülfäfte, n., bodskiftet.

Under början av adertonhundratalet brukade fäbodar i Lits sockens östra delar äro: Fjälbodarna, fjälbūian, Handogsbodarna, hänsvågsbūian, Brevågsbodarna, brävågsbūian, Vågbodarna, vågbūian, Sämnjöbodarna, sänjöbūian, Stadsbodarna, stäsūian, Brana, brāna, Kvamkålen, kvänfjān, Hallemon, hālemōn, Nybygget, nybygdje. Av dessa äro en

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

del ännu i bruk, andra äro bebyggda
el. ha wället ut till byar, åter andra
ha försvunnit, blivit ödebölen.

2.

Fäbodarna voro i regel belägna
på en mer eller mindre avlägsen
skogstrakt, båttrakt, m. bodtrakt.
Det kunde t. ex. heta: på båttrakt_n
hans mäys-ersa, på bodtrakten hans
Måns ersa, d. v. s. på Magnus Erikssons
bodtrakt.

På bodtrakten (bodskiftet) fanns
i regel två slags skogskatt, starr-
myrar, starrmyran, f. pl., och egent-
lig skogskatt sköklöt^(m.), den senare
bestående av smärre öppningar
i skogen, råkar, råkarfua, långa

Landmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT
JTL.
Frgl. 12

myrhalsar, häsan, halsarna), o. d. Gräset på starrmyrarna bärgades åt korna, küföre, n, kofodret, den egentliga mögslätten åt hästarna, hästföre, hästfodret. Som bete benämndes det kübäta, kobeten, och hästbäta, hästbeten.

Platsen närmast utanför var avrijs. De gamla trädstubbarna, ofta överväta till en otalig mängd grönskande tuvor, vittnade om att platsen avbränts, svedts. Den kallades sve, n, sved(et), ibland stöbsvè, stubbsved(et), eller büsvè, bodsved(et). Ex.: på svén hans érek & niggäka, på svedet hans Erik i Nygården = på Eriks i Nygården sved; på sveom hans..., på sveden hans...

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937. LIT

JTL.

Figl. 12

Den till fäboden hörande betes-
 trakten kallades löt, löst, f., ofta
 i sammansättningar, såsom búi-,
 häst-, kúi-, jättlöst; bod-, häst-,
 ko-, getlöt.

Platsen, där husen voro uppförda,
 benämndes voln, búi voln, m., vallen,
 bodvallen, och var i regel inhägnad
 och uppodlad. Stängslet benämndes
 völhågan, m., vallhagen, till skill-
 nad från den, som till ärentyrs om-
 gar hela skiftet, búi hågan, bodha-
 gen.

Fåhusen*) lägo i regel utanför
 vallhagen, där beteshagen, lösta,
 vidtog. De voro ofta trä, ett åt kor-
 na, fjérom (dit. pl.), nämligen kúfösa,
 kofähuset, och ett åt getterna, jétrom,

*) se Fig. 3.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Fgl. 12

10.
(dat. pl.), eller småfär (n., dat. sg.), små-
boskapen, det s. k. jättsäsa, jättfähuset,
eller småfärsäsa, småboskapsfähuset,
vilket var avbalkat till ett särskilt
rum för killingarna, fjälom (dat. pl.),
kallat fjälsäsa, 'killfähuset', med
gårde framför, fjäljåra, 'killgården'.

Framför det hela fanns en inläg-
nad plats, fäsåjåra, n., fähusgården.
Grunden i gårdesgården kallades
fäsågröna, fähusgrunden. Fram
till den ledde stundom en gata,
fjåta, fjåtan.

Vallen mejades. Marken var
av gammalt uppodlad. Någon gång
åtminstone i senare tid togs enk-
lare redskap med vid flyttningen
till bodarna (om de ej voro för avlägsna

och väg fanns att köra) jämt^{häst}, varefter man vände någon bit av vallen och besådde den med s.k. grönfoder, grönföt, n., en blandning av havre, häger, m., eller korn, korn, n. och ärtor, ärtor, f. samt höfrö, höfrö, n. Så skedde åtminstone vid vissa skiftet.

En mindre plats helst vid stugan var öppen jord, där man kunde rå tillit blommor och rotfrö och patta potatis. Perenna växter voro, om de fannos, äbrodd, salvia, renfana och tusen sköna (äbrodd, salvia, röyfnäna, tusenföna), m. fl. (Detta gäller dock snarare till.)

Ibland fanns kokplats ute i det fria, Oftare dock ett särskilt

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

kokhus, skän, skålen, som antingen hade formen av en konisk kätta av långa stänger, sammanhållna med träband, med rököppning i taket (se fig. 4), eller också uppfört med ett tunt rat kvadratisk undersida med högt brant tak av bräder och rököppningar åt båda hållen högst upp under takåren, kökhuse, n., kokhuset, (äv.: skän). (Se fig. 5.)

Eldstaden såväl i det fria som inne i kokhuset kallades kəkstän, kokstaden.

Kokkärnen bestod av en stor kopparkittel, köparfjäl, n., för ystningen och messsmörrets kokande. Den blankskurades med ammoniak varje afton efter användningen. En större järngryta på fötter, försedd med hank,

högk, f., eller skaft, avsedd att värma diskvatten i, diskgröta, diskgrutan. I den öppna spisen inne i stugan kokades i regel maten. I sommarvärmnen skedde detta dock helst ute i kökhuset. Då var spisen inne i stugan vitkritad och prydd med en lövruska stående upprätt i eldstaden.

För matlagningens behov fanns en hankgröta, högkgröt, f., att koka gröt i. Den hängdes över elden på ett kitteljärn, fjäderyrjan, m., som var fästat, upphängt, på en järnstolpe, spöstöcken, m., spisstolpen, och kunde vridas runt denna, (se fig. 6).

Dessutom förfogade man över en mindre kopparfotpanna eller fotgröta, en kaffepanna på fotter, samt en stekpanna,

stäckpän, f.: För bekvämare bruk av denna hade man en pännfot, pänföt, m. (se fig. 7).

Vatten hämtades oftast ur någon källa på eller intill fåbodvädden, ibland ur en förbiflytande bäck eller mindre å. Mer sällan fanns grävd brunn.

Var källan tillräckligt stor och djup, omgav man den på ett primitivt sätt med några bräder i fyrkant och rustade sig med ett öskar, öyskär, m., av trä med långt skaft (se fig. 8). Öskaret hängdes upp på en i marken nedstucken påle.

Fanns det grävd brunn, brøn, n., byggde man brunnskar, brønnskär, n., med lucka, lük, f., och en hög vindställning, vinstälning, f., bestående av en

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Fagl. 12

i en stolpe upphängt hävstång, i vars
ena ända (grovändan) var fästad en tyngd,
en gammal slipsten e. d., medan i smäl-
ändan hängde en på mitten ledad
stång med vidhängande bytta, som
med hjälp av den ledade stängen kunde
tryckas ned i brunnen. Då vattnet
skulle lyftas, hade man hjälp av den
i vagnarmens grovända fästade tyngden.

(Se fig. 9)* - I bästa fall fanns över *) Jfr. Num. 3.
brunnskaret en bult med vev, kring
vilken en järnkedja rullades upp, då
vattnet uppförades. (Se fig. 10.)

Särskilda vattningstillfällen för krea-
turen behövdes i regel ej, då de vanligen
fannos vatten tillräckligt på de fäbodar-
na omgivande myrmarkerna.

Hade djuren att ta sig över större

bäckar eller någon mindre ström
 på vägen till och från betona, rensa-
 de man på lämplig plats upp ett vad,
 vad, n. Ex. hore vän vart & drökom,
 i vadet vart i droten (ett slags myr-
 ängar).

I Lit är det icke känt, att man lät
 kreaturen tillbringa nätterna ute i det
 fria. Skedde det, så var det blott un-
 dantagsvis och möjligen av den anled-
 ningen, att det under den varmaste de-
 len av sommaren blev för varmt inne
 i de stiltängda fähusen. Man kunde
 då tända en myggeld, mygäl, m., ute
 på gårdet.*) Ugnröt, killingar och
 stundom getterna kunde på tillbringa
 varma vackra sommarnätter ute på
 gårdet. — (Fären, sötvan, m. pl., gingo

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.
 Frgl. 12

*) Se Anm. 4.

hela sommaren utan tillsyn i skogen.)

3.

En fäbodstuga kunde ha följande utseende (efter Byrons fäbodlar, Gammalbodarna, i Norra Lit) (se fig. 11.):

Stugan, büstügä, hade tre rum:

- a) den egentliga stugan, stügä; b) kammaren, kämarä; c) förstugan, fästügä.

Utänför denna fanns en brosten, brüstäm (d), och vid ena kortväggen en slipsten, slüpstäm (e) i ställning rent mot väggen.

I (den egentliga) stugan fanns:

- 1) fäbodjantans säng, 2) spisen, späsä, (en öppen spis), 3) matbordet, mätböä eller rätt och slätt böbä, 4) pall för vattenämbar, 5) skåp i vrän, vräskäpe, vräskäpet, 6) träsoffa för getpoj-

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT
JTL.
Frgl. 12

ken (jälnpöyk, m.), 7) skåp. Tomrummen bakom spismuren användes till förvaring av grytor o.d. på ena sidan, ved på den andra.

I kammaren fanns 1) mjölkstege, mjätkfäga, m.; 2) osthyllor, östhälan, f. pl.

I förstugan förvarades en del verktyg på väggarna och i vråna.

Trägolv fanns i stugan och förstugan men ej i kammaren. Där var det tillstampat jordgolv, på vilket man vid inflyttningen lade friskt gränris runt väggarna och bytte ut gränbär, m) mot nytt, då det begynte torka. För övrigt låg där en del bräder att gå på. Jordgolvet benämndes sår (sårn).

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937. LIT
JTL.
Frgl. 12

En mindre och äldre stugtyp har förekommit och förekommer t. d. m. ännu, t. ex. Erik Olssons i Fjäl (dits m) fäbodstuga vid Färiken intill Jurdalsälven 4 km. nedanför byn Fjäl.*) Denna typ hade följande utseende (se fig. 12).

Ingången till det enda rummet från gaveln. En förstuga, sväve, n. (best. f.) bildas under det utskjutande taket av mot det samma resta bräder. Golvet är av täljda furustammar eller saknas helt och hållet och är ersatt av jordgolv. Ett enda litet fönster upplyser stugan. Spisen är uppmurad av stora kullerstenar. Sängarna utgöras av väggfasta lavar, ibland två över varandra. Ett grovt träbord och några säten eller pal-

*) Fäb. flyttades och omändrades något omkr. 1930.

lar utgör hela möblemanget.

I de fall stugan ej inrymde en ost- eller mjölkammare, anordnades en särskild mjölkbod, mjätkbå, f. ⁵ Den var vanligen till en del ingrävd i en backe i närheten av stugan, saknade fönster och var försedd med ett solskydd av bräder framför dörröppningen. Golvet bestod av stampad jord, som belades med friskt gräs. Mjölkrägen, mjätktröga, n. pl., ofta en tio stycken, placerades i viss bestämd ordning på två stänger åt ena ^{längs} sidan. Den andra långsidan och inre gaveln upptogs av osthyllor. På golvet placerades smörbytter, smörbytter, f. pl., och andra förrät. Den mjölk, som silades i trägen, var från korna, och silningen,

Se fig. 13.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

silena, f. ^{på tråg} skedde, för att grädden,
 flöatan, skulle flyta upp och lättare
 kunna skiljas från mjölken. Detta gick
 till på så vis, att bostören, när mjölken
 ställt tillräckligt länge (en 3 à 4 dygn),
 tog en vispa, vesp, f., förfärdigad av
 skalade björkqvistar, och satte tvärs över
 ett av trågets hörn och lät så mjölken
 rinna av genom och under vispan, var-
 vid grädden stannade kvar. Proceduren
 kallades ta rån-tåmyrka, att rånna
 av mjölken. Att ta grädde från ett
 tråg med sked, till kaffet t. ex., kallades
 ta flöyt, att 'flöta'. - Ett tråg med
 grädde och alldeles nylopt ost av färsk
 getmjölk, lagd däri, erbjöd en festlig
 och vid besök antitad kalasrätt, flöatan
 o fjēsmissa, 'flötarna och kēsmissen', som

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

någon gång kunde vankas den från vallningen hemkomme hungrige vallgossen även och senterades livligt.

I blant gjordes en ställning av pinnar två och två över varandra, inborrade i väggen, någon gång även fristående. Dessa kallades mjäkkäggar, m., mjölkstegen (se fig. 14.). Stundom kallades den mjäkkst_öm, m., mjölkstolen. Den var försedd med ett tak till skydd mot fallande skräp från det ofta bristfälliga taket.

4.

Varje större bondgård hade sina egna fåbodar. Någon enstaka gång torde genom hemmansklyvning fallet ha varit ett annat, men även då av till-

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson, 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

fällig natur. De avradsland, såsom Gjal-
landet och Säunjölandet här i Lit, vilka
vid mitten av 1800-talet tillhörde Gjalby,
hade sina skogsmarker oskiftade, men
ej så fåbodvallarna. Dessa voro fördelade
på egendomsägarna och kringgårdade
samt försedda var för sig med de nöd-
vändigaste åbyggnaderna.

De flesta bönderna begagnade sina
fåbodar för eget behov. En och annan
utnyttjade dem mera affärsmässigt
genom att, som det hette, ta på-se kräka,
'ta på sig kräken', d. v. s. ta emot kreatur
i inackordering. I Gjal fanns i början av
1900-talet en, som så gjorde, bonden Olof
Eliasson (Ök-eliasa), dock endast getter.
I Norra Lit funnos och finnas ännu åt-
skilliga, likaså i Handög. En del togo

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937 LIT

JTL.

Frgl. 12

emot såväl kor som getter. I våra dagar är det mindre gott om dylika inackorderingsställen. På Saimjöländet är det numera endast Jonas Eliasson på Lilljöhögen, som tar emot getter. Samma lunda sker på Bran(a) samt i Handogsbodarna och en del i Norra Lil.

Kogiften erlades i pengar och utgick för en ko med 6 kr. och för en get 1:25 per pommor. I våra dagar är det resp. 15 kr. och 5 kr. Har man en bock, går den gratis. Tjurar tas däremot icke emot, annat än undantagsvis, t. ex. då s. k. tjänstoxe, tjänstök, m. (stamtjur) saknas. Under vintern hölls tjänstoxe inom t. ex. Fjälts byalag turvis i de större gårdarna och under ett år åt gången i regel. De, som voro med om

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

denne tyshållning, fingo sine kor be-
 täckta utan avgift. Alla övriga betalade
 50 öre per gång. Om kon ej blev dräktig
 utan, som det hette och ännu heter,
 löft-öp, 'löfte opp' (pres.: löpp-öp), fick
 fick man avgiftsfritt förnya procedu-
 ren tvänne gånger. När kon visar
 trängtan till tjur, säges hon vara
 öksn, 'öven'. Att gå med henne
 till tjuren kallas ta læ-a, att leda
 henne. Ex. er-a læd, kua som va öksn?
 'är hon ledd, kon som var öven?'

En get i motsvarande situation sades
 vara brēs, 'bräsen', och då skulle
 man hā-a atat böfza eller fök-a
 betat böfza, 'hå' eller 'föra' henne till
 bocken.

Att för sommaren ackordera bort

kor eller getter hette ta lög-bötdöm,
 'att lega bort dem.' Om man vid som-
 marens slut hade flera kor, än vad vin-
 terförrådet av foder tillät, kunde man
 lega bort någon ko, som mjölkade or-
 dentligt, för vintern. Det var i regel
 torpare eller småbrukare, som ej hade
 råd skaffa sig egen ko, som på så sätt
 lånade sig en, och ersättringen erlades
 därigenom, att en get fick åtfölja kon
 för att tillsammans med denna bli ut-
 fodrad. Korns mjölk betalades alltså
 med en köfö och en jättfö, 'med en
 köföda och en getföda'.

5.

I en fåbol, som tog emot kreatur
 även från andra, hade bodtösen vanligen

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

en flicka, lédbut^säsa, lillbodtösen,
 eller en gosse, lédbukälⁿ, lillbodkallⁿ,
 till hjälp. Den senare tjänade i regel
 som vallbjön, gåⁿpoj^k, m., 'gätselpoj^k'.
 Bodtösen var alltid den, som förestod hus-
 hålltet, detta även då hemfolket, häⁿm-
 föt^{ta}, m., var där, exempelvis för skattern,
 (dom bl^og på myⁿ, 'de slog på myren')
 utom i det fall, då bondhustrun, böⁿ-
 fjä^rreⁿa, själv var med.

Arbetsfördelningen var i regel följän-
 de: 'lillbodkallⁿ' uppgift var, som redan
 nämnts, att vala getterna, stum^{om} även
 korna. På morgonen hade han att bära
 in ved samt hämta hem vatten o. d., me-
 dan djuren mjölkades. När detta var gjort,
 fick han hjälpa till med att lösa korna
 ur bindslena, bes⁻lös^as fjäⁿan, 'bära

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

lös korna, och släppa ut getterna, släp-
 üt jätran, varpå han med en värka,
 vanligen av skinn (fjērvēsk, f.), på ryggen,
 på ryggja, innehållande mat, masäffjan,
 massäcken, begar sig av till skogs. På
 magen bar han en liten tygvräska,
 sädtpöypjan, saltpungen, med gröpe,
 grop, n., och salt, sädt, i. Detta var
 den s. k. firmaten, fjēmät_n. Sedan
 han givit av denna åt skällkon, bjäl-
 kün (dat.), 'bjällkon', och 'bjällgeten', bjäl-
 jät_n (dat.), gick han före och lockade
 på dem, löke på döin. De starkare
 ropen, som voro avsedda att höras långt,
 kallades köäkän, 'kökarna'; att ropa på
 detta vis: te köäk, 'att köka'. Med sitt
 lockande höll han djuren samlade, och
 de följde i regel snällt efter. I storm

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

kunde gøtterna bliva berwärliga, ty de hade då en underlig benägenhet att gå sig av mot vinden, fzägas, Trä. dom e so fzägat e däg, de äro så trån sjuka, okyn niga i dag. Trån sjuk kallas också fzänat, att tråna: fzän-p_a. (w: fzönat, fzön-p_a?)

Vid middagstiden var 'gätrelpojken' kommen med sin bjord till den plats, där djuren hade för vana att veta middag, vilstället, vilstela; (dom k_öme hetat vilstelan, de kom till vilstället) Där lade sig kreaturen för att idissla, gät (imp.: gäte). (Ex.: dom ha gäte-efrä-se, 'de ha gärtat ifrån sig', d. v. s. idisslat färdigt.) Under tiden tog vilt-
pojken fram sin matsäck, som i regel var 'pickebrödstutar med sovel i', picke-bröstu_tan ma sovete. Saknade

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

vallpojken fickur, fick han någon av de första dagarna låna bodtösens kloka, och gjorde sig med tillhjälp av denna ett provisoriskt solur. Detta gick så till, att han nedratte en ganska lång pinne i marken på någon stat plats vid ristället och drog en cirkelbåge runt den i sanden. På den punkt, där skuggan ~~föll~~ kl. 12 midd. träffade cirkel-linjen, satte han en kortare pinne. Sedan delades cirkeln i tolv lika delar, och i varje delningspunkt sattes en pinne. Vid solken kunde han nu avläsa tiden genom att ge akt på vilken pinne skuggan av den längre käppen träffade. Vanligtvis försåg han sig med flera sådana solur på olika platser. Vid mulet väder fick han på käm avgräsa.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

när det var till att draga hemåt. För
öfrigt var det väl kreaturen, som avgjorde
det.

Vid hemkomsten fingo kreaturen
vila på svedet, på svén (dat.), ett tag,
medan pojken fick sig mat. Sedan var
det i regel till att ta in kreaturen, ta
tå-en kräka, d. v. s. bäs-en fjärran o
räkan-en gåttran o fjälän, 'bäsa in kor-
na och räka in gottren och kill(ping)arna'.
Var det mycket mygg och broms, et, n.
eller ävät, tände man en eld på gården
eller svedet, en myggeld, mygäl, m. Sådan
tändes ofta också borta på raststället i
skogen. För att få bra rök, lade man vit
mossa, m⁸ss, m., eller svampar lövträn,
sippan, björksippan, f., sypporna, björk-
syppjorna, på elden. Sådant fick vall-

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

pojken sköta.

Lillbodtöven hjälpte till med att mjölka, mjätk. Härvid använde man en pall, mjätkst_örn, m., mjölkstolen, att sitta på, då korna mjölkades. Vid mjölkningen av getterna, steg man grensk över ryggen på dem, för att de ej skulle springa undan (skr_ava-ö_ver, 'skrava över'). Dessutom hjälpte lillj_äntan till med att diska alla mjölkkärlen, mjätkfj_ölära (m.) m. m. Till mjölkkärlen hörde: mjölkst_äva, mjätkst_övs, f.; mjölkbyta, mjätkby_t, f.; sil, sil, m., och siltapp, sil_täp, m. Den sistnämnda bestod i regel av hoptuvad tagel och lades inuti en träskål med öppen botten och tvänne utstående shaft (se fig. 15.). Den var

Landmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT
 JTL.
 Frgl. 12

i regel gjord av s. k. rigel, rigel, n., på fura.

På bodtösen vilade det mesta arbetet liksom ansvaret. Hon fick stiga tidigt upp.

Det var den s. k. bodtiden, butia, p. *) En *) Se Anm. 5.
klocka hade man i regel, på senare tid väkarur. Men för kontrollens skull gjorde man märken efter fönster vedens skugga på fönsterposten, eller rättare sagt, hade gjort, ty märkena voro i regel gamla. Man hade t. ex. ett för kl. 6 f. m., ett för 12 midd. och ett för 6 e. m. Detta förentsatte emellertid fönster åt två eller tre håll på stugan, ost, syd och väst, (ost, sö, väst). Detta var de s. k. solmärkena, sök märke (pl.).

Första rygglan var mjölkningen, mjätkkeza, p. Denna tog tid, ty det

hände, att en enda boskapsägare hade en
 80 à 90 getter samt ett tiotal mjölkkor.
 Kornas mjölk silades upp i tråg, trog,
 som ställdes i bestämd ordning på stäng-
 erna eller hyllorna i mjölkboden, för
 att grädden skulle flyta upp. Denna
 kärnades en gång i veckan till smör,
 smör, vilket under äldre tid skeddde
 i kärnholken, fjänhötsen (se fig. 16),
 senare i laggad träkärna (se fig. 17)
 En del av kornas mjölk silades till
 tjockmjölk, fjäkmjolk. Den tate man
 silade på kallades fjät_n. Av skum-
 mjölken gjorde man s. k. plockost,
 fjököst, m., då det ej blev tillräckligt
 med mjölk för en ost per dag. Plockost
 gjordes så, att man slog den sparsade
 mjölken i en stor kittel, fjel, m., som

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

sattes nära elden i kokhuset. Ostämnet, östämna, n., flöt då upp till ytan, varpå man försiktigt tog upp det i en ostränna, östrän, f. *) där den fick stå och rinna av. Sedan blandade man den med den ost, som med löpe, löp, n. uttagits ur dagens mjölk, och pressade den i ett ostkär, östkär, n. **) Denna ost blev till närta vår och sommar den för bygden karakteristiska gammalosten, gammalöst, som luktade veder- värdigt men ej smakade oävet.

Av varslan, mössor, n., kokades mes- smör, mösmör, som ej formades till ostar utan östes löskoht på byttor, löasmösmöre, lösmessmör(et). Det beagnades sedan i bröd bak m. m.

*) se fig. 18. **) se fig. 19.

Landmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Getmjölken gjordes upp, ystades, för
 var dag. Förigående kvällets mjölk ljum-
 makes (ta gly-öp mjärka : att ljumma
 upp mjölken), så att den blev öpen varen,
 mjärkkgly, 'mjölkgly', och hälldes sam-
 man med morgonmjölken, måransmäta,
 n., morgonsmälet, i en jättestor kittel,
 varpå löpe tillsattes. Löpet gjorde man
 själv. Man tog löpmagen med inre-
 håll av en mjöslaktad späckbo, späckbo,
 blandade i salt, sillhurunden, nejlika
 m.m., stack en trästicka till stängsel
 upp till och satte den över spisen att
 torka. Detta var den s. k. fjēs_u, m.,
 'kåsen'.*) Genom att vattendraga, väs-
 drä, denna, fick man en brun väts-
 ka, löpet, fjēs_löpa, 'kåslöpet'.
 Sedan mjölken löpnat, tog man

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

*) Se fig. 20.

med händerna upp ostämnet och pressade det i en ostskäppa (ostfäpa, n. (best. f.)), i vilken man fört placerat ett tunt läftskläde, östkläde, n., ostkläde(t). - Sedan kokades varslan mest hela dagen till messmor. Mot slutet gällde det att röra bra i kitteln, så att det icke brändes vid. Härtill använde man messmorspaden, mösmorspadan, m., och själva arbetet kallades te rör få mösmöre, 'att röra av messmör'. När det kokat ihop tillräckligt, lyftes den stora kitteln, mösmorfjēln, av elden. Nu fick man absolut inte röra i messmör det minsta, förän det var fullständigt kallt. Gjorde man det, blev det hårda gryn i det, mösmöre vore sänrat, messmör blev

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

sandigt'. — De ostklumpar, som så snart kokningen begynte, flöts upp, kallades *fjäsmissa*, f., 'kåsmusen'. Denna lagd i ett träg med grädde, *fröströg*, n. 'flöt-träg', utgjorde den föint omtalade läckerheten *fröströan* o *fjäsmissa*. — När messmörmassan blivit välhing tjock, kunde man bjuda på *mössmörvälling*, m., *messmörvälling(en)*, som var god men starkt lösande. Här om en liten historia.

Till en jämtländsk fåbodhamn kom i början av veckan ett sällskap engelska turister, damer och herrar på fjällvandring. De voro ut-hungrika och både fåbodtönn om något att äta. Hon hade där i stugan ej mycket att gripa till, men det var fram på eftermiddagen, och messmörkitteln stod över elden ute i kokhuset och rjöv och puttrade som båt. Hon kom att tänka på mes-

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937 LIT

JTL.

Frgl. 12

smörvällingen. Den kunde hon ju bjuda på med tunnbröd till. Hon svarade därför på deras fråga: 'jå', om dom vel hol ta gō mä de som vōzkes so', 'om de vill hålla till godo med det som vankas (finis att få) så.' - "All right". - Så dukades det fräva smörvälling och tunnbröd, vilket de hungriga turisterna lät sig väl smaka. Så betalades kalaset och vandringen fortsattes. Emellertid hade de ej hunnit så långt, förän den ene efter den andre fick behov av att bliva efter i skydd av någon buske. Det blev en oidentlig rensning, som fortsatte även under den efterföljande natten borta på turiststationen.

Efter några dagar voro vandrarna på återväj och gästade även då den ensamma fåtoshammen. De begärde okri nu att få köpa mat, men "no vankes, no vankes!" Därav hade de fått nog.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Sedan ostarna sammanpressats ordentligt och under ett dygn eller så fått stelna till i skärpan, urtogos de och märktes med ägarens initialer och lades därefter upp på hyllan i stugans wala mörka kammare eller i en särskild bod, ostboden, östbua. Genom att nu och då mäta upp varje djurägares mjölk kunde bostören fermt och säkert räkna ut, hur mycket som kom på varje delägare, part, (ordet användes både om delägaren och hans andel). All mjölk slops nämligen samman. Då man hade bortåt hundra getter (ja, t.o.m. 150) i en fåbod, så blevo parterna många, c:a 25 à 30 stycken. Under en s. k. tur, omgång, erhöll varje djurägare ost i en så noga som möjligt avvägd proportion till mjölmängden. Då emellertid ostarnas storlek för var gång de gjordes beständes av

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

dygnets mjölktillgång, fick man jämna ut mot sommarens slut medelst halvostar (härvöst), vilka man erhöll genom att med en liten brädlapp avdela ostkajpan. För att glädja barnen i ett och annat av hemmen gjordes mycket små ostar,* som fäbodjanten sände med den, som hämtade bodmaten, hämta b \ddot{u} m \ddot{a} t \ddot{u} .

*) Se Num. 6.

Hur avlönades fäbodrigorna? Längre tillbaka, då penningknappheten var stor bland allmogen, torde avlöningen vanligen ha skett in natura med något skopar, förfärdigat av byskomakaren, som med eller utan geräll gick från gård till gård under hösten och vintern, några mark ull, Älm \ddot{a} rk, 'ullmark', kanske också någon tygbit. Dessutom förekom den s. k. godviljen, g \ddot{o} v \ddot{e} len, g \ddot{o} v \ddot{e} len, d. v. s. smärre

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

presenter, såsom förkläds- eller blustyg, en huvudduk e. d. Det var också bruk (och är det än), att ha något med, då man kom och hämtade bodmaten. Det kunde då räcka med något halvsålpund socker, kåd e skålpån säker, och någon fjärdedel, fjändäel, kaffe eller så.

Under vistelsen i fåbodarna skulle man binda ett par dussin tänger (tvög8, f.) av tallris, björkriskvastar, s. k. 'björklimar' (björklim, m.) och små vidjor (vègga, f.) och bindolen, s. k. 'båsen' (bäs, m.). Vita kvastar och vispar (vitliman o vitvispan) gjordes av björkris, som på försommaren släppte barken, 'löpte' (mens åtu risa löft, medans att) riset löpte). Vid detta arbete gjorde bodtöserna på samma bodhamn sällskap.

På lördagskvällen gjorde man gärna en lörmatta, lörmat, s., för bodstugans dörr, satte en frisk lörvaska uppe i den vitkritade spisen (som nämnt kokade man ofta även maten ute i kokhuset under högsommaren) samt strödde ibland 'nyra-pat' (räpa, v.: ^{repa} thrapa av, t. ex. lör) björklöv på golvet. Då lyste stugan av verklig söndagsfrisk, som förhöjdes av den vita duken på bordet och vasen med ängsblommorna. Denna pyntning kallade man 'jäsingen', jänseyä, (dom had jänse: de hade jänsat).

På söndagen, kanske redan lördagskvällen, kom det och så ofta främmande. Det vart 'bodflöj', de vore bülhöje, d. v. s. det vart dans och lekar. I bland anordnades en riktig s. k. bodhelg, bülhöje.

En stående rätt var då 'käsfillet', fjäs-
 filla, dessutom 'röröst', röröst, sötöst,
 sötöst, 'käsmissen' och flötarkäsa, fjäsmissa
 o flötarkäsa. Blev det någon tid för
 sömn efter dansen, bäddades det flat-
 bädd, flätbädd, på golvet. Den jänsta,
 som då blev utan sänglag, sades få
 'kola', köls. Detsamma gällde den
 pojke, som blivit utan. Jonelag stif-
 tades, och barn avlades ofta.

Var det under bodhelgen fäst och glam,
 kunde det och stundom, när regn och höst-
 mörker kom, bli ganska ensamt och kus-
 ligt i fäbodarna. Gott var det då, om
 fäbodtösen från grannens bodar intill,
 som kanske också tyckte, att det var 'otröj-
 samt', otröjsamt, (kushligt), kom över och
 låg hos kamraten och då i samma säng

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

förstas. Fanns det lillbostor, fick väl hon flytta över till bodkallen. (Att känna sig kuslig till mods: ta òtröy, imp. òtröyd el. òtröd. Ex. hò òtröyd el. và òtröym ta se: hon illtrivdes, kände det kusligt el. var mörk-rädd av sig; hò tröd-int và der: hon trivdes inte att vara där.)

6.

De bodar, som denna skildring åsyftar, Gammalbodarna i Norra Lit, lågo en dryg halv mil från byn. Vägen dit var framkomlig med kôr, men man var nöjdast med att gå; bodvägen var stygg, bùvägen va stëgg. - Att flytta kal-sedes te bùför, att bodföra. En plats, där man alltifrån borde vila, var vid den s. k. vilstenen, vìst^{en}, en stor flat sten

Landmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

invid vägen med en del egendomliga fördjupningar, som alla hade fått sin tydning. Det var 'vettrarna', vättran (pl.), som en gång gjort bodtösen sällskap. Spår efter ko-, häst- och getfötter syntes i miniatyr uppe på stenen, och på den kant, som vette mot vägen, kunde man peka ut den bastanta fördjupning, där bodtösen suttit, samt gropen efter smörbyttan.

De saker, som ej fingo plats på karran, lades i en 'klöv', klöv, f., på hästryggen eller bands i mesen, mä^äsu, en mestörda, & mä^ästöt, f.

*jfr Anm. 7
s. 61

Vid framkomsten fick manfolket ta itu med att rå-tä b^uv^en, 'råda till bodveden' (f^hi-tä v^en, 'fli till veden'), d. v. s. laga i ordning, hugga ved, laga hägen, laga 'hagen' (gårdsgården), si-ön k^av^ebr^uan, se om

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT
JTL.
Frgl. 12

kavelbroarna, slä-öp k_ub_esa o t_äkadan,
 slä opp (vätta fast) 'k_ob_äsen(a)' (kobindslena)
 och sådant där. - Fäb_osjäntan hade att
 städa stugan. Hade den, som ofta var
 fallet, använts av timmerhuggare under
 vintern, kunde detta vara ett ganska drygt
 arbete. Diverse bräte kunde då vara ho-
 pat även utomkring stugan. 'd_a e häskat
 vo k_äran kan fr_i-t_ä, st_äl-t_ä, fr_i-n_i;
 det är hemskt vad karlar(na) kan stöka,
 ställa till, smuttra ned. - Före avfärden
 på hösten kördes gödseln i regel ut, 'dom
 fr_öat-ut dyngan', 'de körde ut dyngan'.
 Rörande kreaturen kan i detta sammanhang
 nämnas, att de olika ägarnas getter, ibland
 även kor, hade försetts med bindsle, vid
 vilket fästats tygbitar av för ägarna vä-
 lande färg, s. k. 'partbäse', p_ät_bēs, n.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

(När stärkekrage, vanligen av celluloid, först begynte tagas i bruk i min hembygd, kallades den försmädligt nog för 'partbåse'.) - Getterna voro för öfrigt märkta med snitt och hak i öronen. Örat kunde t. ex. vara 'avtaget', 'åtegen' (d. v. s. yttersta spetsen avskuren), 'gröft', 'gröft' (d. v. s. med en halvcirkelformig inskärning) försett med 'skal', 'skal', n. (d. v. s. vinkelformig inskärning) o. s. v.

7.

Vid här åsyftade fåbodar vallades dagligen, dom gät krökorn, de 'gätte' (vallade) kreaturen; ma gat gät, vi fick lov^{att} (måste) 'gäta'. Elvaårig var jag själv 'gätselpojke' en hel sommar och fick dag ut och dag in valla ett hundratal getter jämte tjugotva killingar; men redan

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

från 7-8 års ålder hade jag vallat på skogs-
skiftena hemma. Avlöningen var myc-
ket ringa. Jag kan ej minnas den. Ett par
strumpor eller så torde ha följt därtill.

I matsäcken lade man stütan, stutar-
(na): smör och ost å mjukt pickebröd, p_äke-
brö_d, hoprullat till en strut, samt en mjölk-
flaska, mjätkfräsk. Maten lades i den
s. k. 'gätseväskan', jä_dn väska, p., en skinn-
väska som bars i en rem snett över
axeln, ibland lades den i en liten rygg-
säck av skinn i form av en påse, som
upptill snördes ihop med en rem, den
s. k. väskesäffen, barkat skinn säcken,
el. f_änstrupsäffen, 'skinnstrupsäcken'.
Den hade två remmar, en över vardera
axeln, de s. k. 'fästlarna', f_ästlan, f. pl.,
(sg. bet. form: f_ällan). - På magen bars,

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

som föunt nämnts, sådt pösson, m., salt-
pösen, eller sådt pözzan, saltpungen,
en fyrkantig ficka av skinn eller på
framsidan broderat tyg med band att
knyta runt midjan. En slidkniv,
slätkniv (täljkniv, tåkniv) samt
tändstichsdon, sväveknä, wavel-
stickor(fna), hörde med till utrustningen.

Kl. 6 på morgonen släpptes kreaturen
kräka (kräken), ut. De gingo då först
en stund här på jäkan, (där) på gårdet.
(‘je löst-ut fjénan o släft-ut jättran,
‘jag löste ut korna och släppte ut gettren’)
När vallpojken skulle isäg med dem,
var det att jé e mön ta fimiäta, ge
i munnen av fimaten, främst at ‘bjäll-
kon’ och ‘bjällgeten’ och så locka på dem.
Som ‘bjällko’ och ‘bjällget’ valdes i regel

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

något av de äldre djuren, främst dock
 & ku hal & j^ätt som var tjuren, en ko
 eller en get, som var 'tyende', d. v. s. folkkär.

Getter, som voro alltför besvärliga i sko-
 gen, kunde ibland lämnas hemma på vallen.
 Så kunde ook ske med en och annan bok,
 som var alltför stridslysten vid tiden
 för getternas brunst, nor dom var br^äsn,
 när de var 'bräsna', eller om boken var
 alltför mycket & br^äsa, 'i bräsen'.

För att de ej skulle hoppa över gårdes-
 gårdarna, satte man ibland på dem
 en 'hopp^hälla', h^öph^äl, s. gjord av trä
 och vidjor. Stundom var det en träklump,
 som fästes vid bindslet om halsen, ibland
 hindrade 'hopp^hällan' benens rörelse-
 frihet. För att inbäggnade killingar
 ej skulle krypa genom de smärre öpp-

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson, 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

ningarna i gårdesgården, sattes kring halsen
 en grinda, gr \ddot{u} m, f., av fyra spjälkar,
 spj \ddot{e} ka, m. (pl.), hopk \ddot{a} llna av björkvidjor.* *) Se Fig. 21.

På vägen till bodarna kunde man ibland
 behöva binda flera getter tillsammans,
 fj \ddot{e} pl \ddot{e} -ch \ddot{a} p dom, 'kijpla' ihop dem.

Mot smådjurens ovana att de modrar-
 na användes en spikgrimma, sp \ddot{i} kegr \ddot{u} m.

Kreaturen, särskilt korna, fingo i regel
 välja den väg, de för dagen helst ville
 följa. Det gick sämre att lita på get-
 terna i detta stycke. Det är redan nämnt,
 huru de i storm och dåligt väder voro
 besvärliga, i det de gärna trädde mot vin-
 den, tr \ddot{o} d mot v \ddot{u} na. Då kunde vall-
 pojken plötsligt få se dem sätta iväg
 som ett rep över den gårdesgård, som skilde
 det fjärdingsvägs- till halvmilslånga fåbod-

skiftet från grannbyns eller grannsocknens
 skogsmarker. Då gällde det för honom
 att med höga rop få dem att vända, ty
 springa ifatt dem var ej lätt. Han brukade
 då 'sjorpa', fösp, d. v. s. frambringa låtet
 råp, råp, råp*) i upprepade hårda stö-
 tar, ansträngande för röstbanden och
 svalget. Getterna rusade då tillbaka till
 honom.

När man mot middagen nådde stu-
 tet på skogsskiftet, löten, blev det att
 vila. Kreaturen valde jävra ut platsen,
 som något varierades från dag till dag
 men alltif utgjordes av någon torr sand-
 backe, helst utsatt för vinden för mygg-
 gornas och bromsarnas skull; de va ménar
 t ät där, det var mindre (ett) 'ät' (koll.) där,

*) obs! tungrots-r!

d. v. s. mindre med stickfån där. Då lade sig kreaturen att idissla, dom jät^{te}le, de 'gärtade', och vallpojken tände en eld och åt sin matsäck.

När han skulle hemåt med dem, lökeⁿ på dom, kräke kräklätan, lockade han på dem, 'kökade köklätar(na)', d. v. s. frambragte höga melodiska lockrop, låtar. (Ex. på låtar se bilaga 1.). Då han var hemkommen, tänkes myg^{el}n på jät^{te}an, myggelden) på gårdet, han fick sig ett mål mat, varpå han bäst⁻ⁱⁿ fjyⁿan o rläft⁻ⁱⁿ jät^{te}an, 'bäste in' korna och släppte in getterna. -

Detta var att gå i jät^{te}nskög, i 'gätselkog'. Var något kreatur borta, blev det att gå i k^unskög, i koskog, eller i jät^{te}nskög, i getskog, d. v. s. gå ut i skogen

att söka kon eller geten. Under dagarna skars björkvidjor, som smoddes till ringar (vr̄i v̄edjan o jara v̄edja r̄eyan, vrida vidjorna) och göra vidjeringarna). Dessutom förfärdigades tv̄öggen, tv̄agor(na), av tallris, vilka sedan hängdes till torkning för vinterbehov.

Sågar och folktro rörande fårodlivet.

Från min egen tid som gätselprojk, alltså under början av 1890-talet, erinrar jag mig talet om att vättran o småföfje (vettrarna och småfolket) bodde i de mycket tätta smågranar, toppformiga granruskor, som vanligen förekommo omkring fårosvallarna, och som uppkommit därav att getterna årligen nappat av alla nya skott och tvungat dem att växa väggtäta och i

jämn vacker hägelform. De kallas dräng-
gran eller vettergran, våtarogrån.

Min mor berättade, hur hon hade hört
ljudet av skällorna från vetterfolkets hjor-
dar och lagt märke till boskapens oro,
hur de mera lättretade djuren bölat och
stängt emot den gårdsgård, på vars
motsatta sida vetterarna tycktes föra fram
sina hjordar vid tillfället i fråga. Självt
kunde hon dock ej se en skymt av dem.

Vid kreaturens utsläppande ur vin-
terfähuset plågade en del äldre 'mejulle'
(mejäl, vidskedlig) gummor ha en del
konster för sig. Så borde t. ex. djuren
gå över stäl, varför man lade den
bila, som användes till att harka gran-
ris med, på bilen, på dörrtrös-
keln. För säkerhets skull höjgs också

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

en täljkniv in i övre dörrposten.

I min mors barndom, alltså på 1840- och -50-talen kunde det också ske påhälsningar av björn och varg, varjämte lodjuret, göäpa, f., 'göpan', nu och då kunde riva får och getter på bete.

Ett exempel på vargarnas näringsenhet var de ofta återkommande slagsmål mellan gårdens stora starka gråhund och vargar, som mor brukade berätta om. Det hände att de sigt opår av striden i form av blodprölar och hårtester vid knutarna. Hunden värjde sig länge med framgång, men en gång blev kampen alltför ojämn. Vargarna voro många, och hunden retirerade undan dem baklänges in mellan ett par hus. Där kom-

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

de endast en varg i sänder angripa honom, och då höll han dem stängna. Men de sluga fienderna funno på att gå runt och angripa honom även bakifrån. Då det var för trängt för hunden att vända, blev han ihjäl-riven. Man fann hans sönderargade kropp följande morgon.

Att björnen kunde vara närgången man också rätt godmodig utav sig, visar följande historia; berättad av min mor. En dag, då de hemma på fåbottvallen voro sysselsatta med slåttern och en yngre syster till henne gick i vall med getterna, fingo de höra henne höjta och skrika. De anade oråd och skyndade åt det håll, varifrån ropet höides. Det kom från den s. k. tåsmön (mot ordet varande begrepp är mig ej bekant, troh. någon uppröjd

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgi. 12

mark) och löd: Släp gættu, den
 svömpåls! (släpp geten, din svömpåls!).
 Och när de kommo närmare, sågo de
 den unga flickan av alla krafter stå och
 med en lång vilja, dly, 'sly', bearbeta
 en luvvig best, som med ramarna
 höll fast mot marken en av getterna.
 Då de med höga rop skyndade till,
 lunkade den beshedlige nalle bort från
 dem och bytet. Det stryk, han fick av
 den modiga flickan, tycktes däremot
 varken ha föargat eller skrämt honom.
 Under de sista 75 åren torde varken
 björn eller varg ha gjort några dyli-
 ka påhålsningar mer.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL

Frgl. 12

Nummärkingar och tillägg.

Num. 1. Bön: jöl-ehöp-a, gjorde ihop den (om mjölken), d.v.s. förvandlade den till smör och ost.

Num. 2. Tjockmjölken kallades 'filet', f_ile, då grädden låg orörd på ytan.

Num. 3. Detta var den s.k. vindgiten, v_enj_eä_ta, f.

Num. 4. För att få bra rök av myggelden letade man hem svamp från murkena björkstammar, de s.k. s_yppan, s_ypporna, d. björks_yppan, björks_ypporna (Den senare formen trol. äldre.)

Num. 5. Redan kl. 4 på morgonen var fäbodj_entan upps_e, vilket var liktydigt med kl. 3., ty i en fäbod skulle klockan gå minst en timme för fort, den s.k. bodtiden (uttrycket användes även om annan fortgående klocka.)

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

61
Num. 6. En sådan barnost kallades
lätäst.

Num. 7. kløv heter i best. form kløvja.

Lit, sommaren 1937

Gunnar Gudmundson
F.d. seminarirektor.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson, 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Teckningar och skisser.

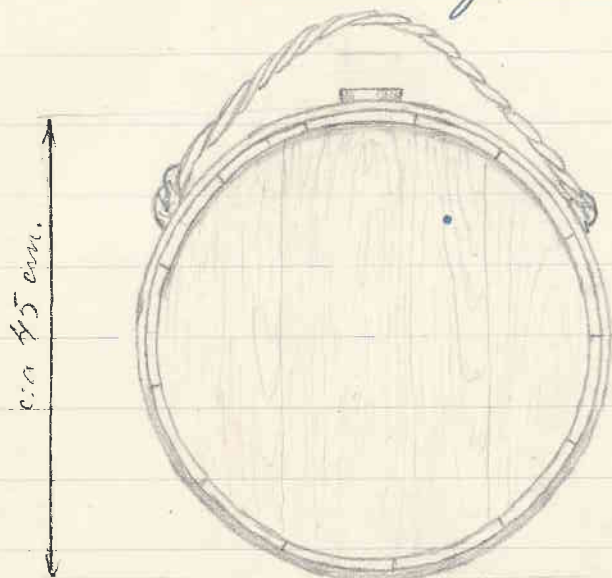

Fig. 1.

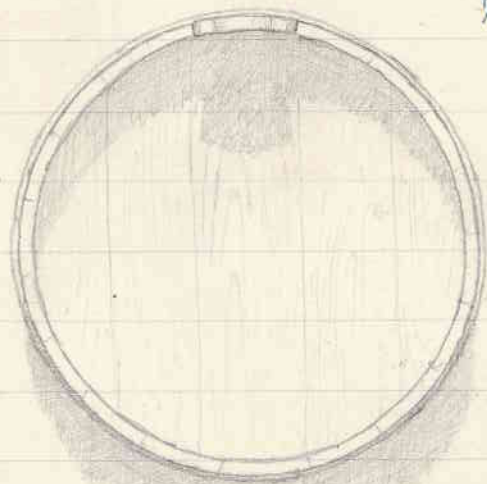
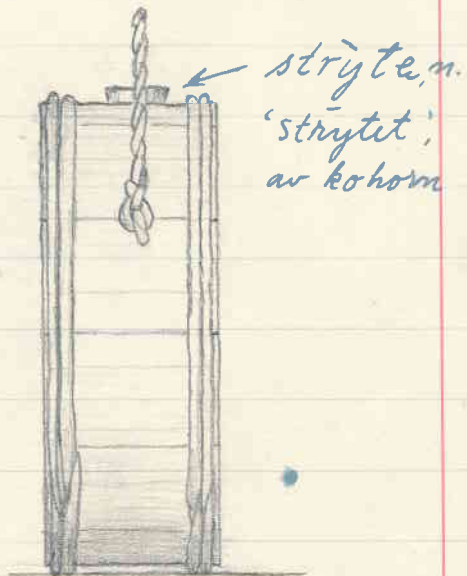
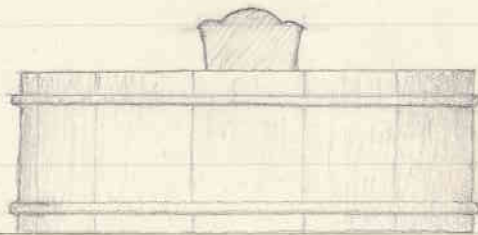

Fig. 2.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL

Figl. 12

Förklaringar till planritning
av fähus å omstående sida.

(Fig. 3.)

A. k^uf^säsa, kofähuset. B. f^säsa, kilt-
lingfähuset. C. g^et^fäsa, getfähuset, eller
sm^af^säsa, småfähuset. D. f^säsjäka,
fähusgårdet.

1. k^ub^esa, kobindslena; 2. k^av^esa, kalv-
bindslena; 3. järngryta för abstrande av rök
mot myggen; 4. dörr, d^ör; 5. jordbank runt
innerväggarna i getfähuset; 6. grind, g^reⁿ, f.;
7. gärdsgård, 'hage', h^aga, m.; 8. eldplats för
brännande av mossor, m^ös^s, och 'björksyppor',
björksyppan, till skydd mot myggen.

Landsm. Uppsala 10730
G. Gudmundson, 1937. LIT
JTL.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson, 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Planritning av fähus för kor, getter
 och killingar.
 (Förklaringar, se bak sidan!)

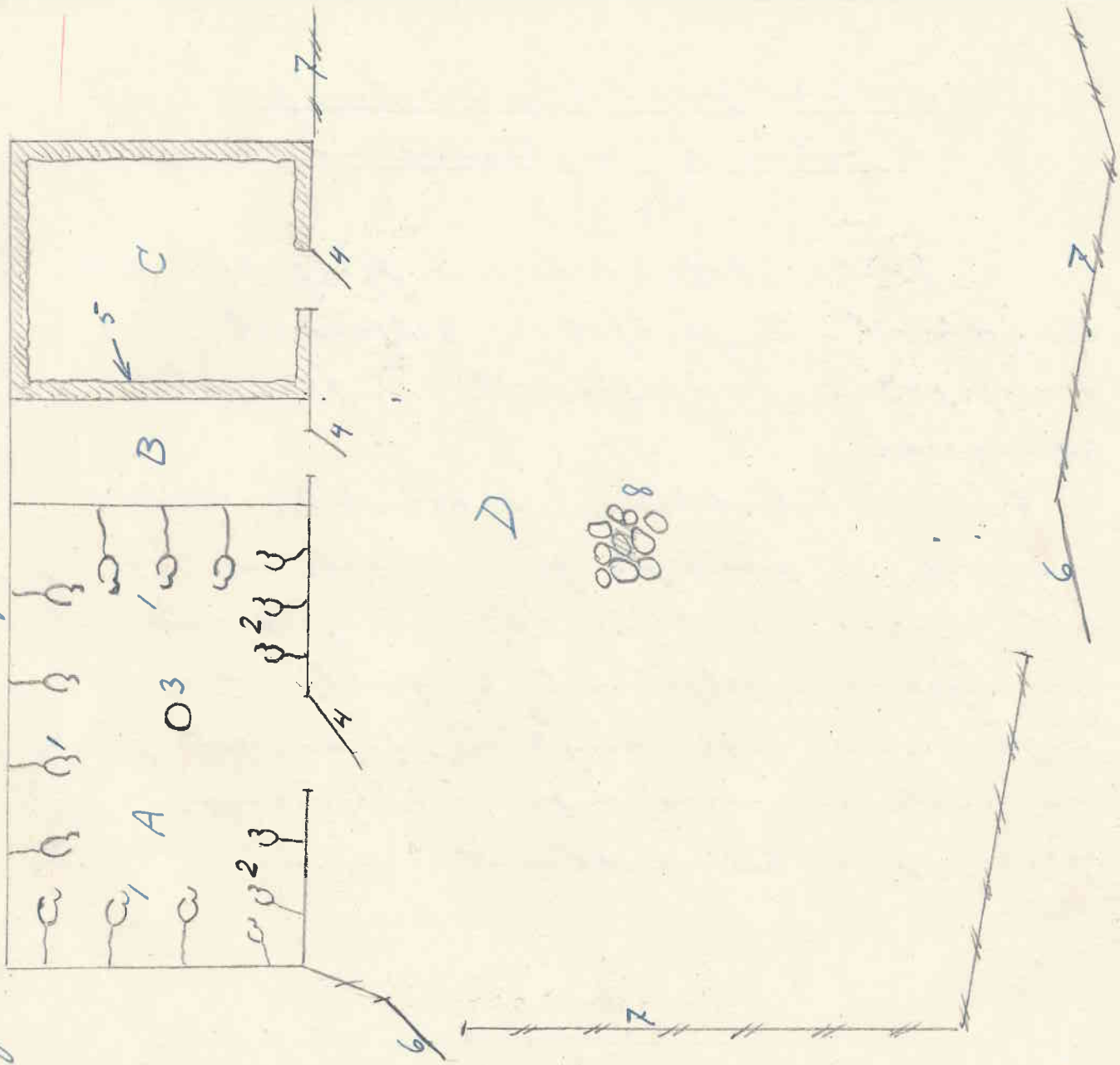

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

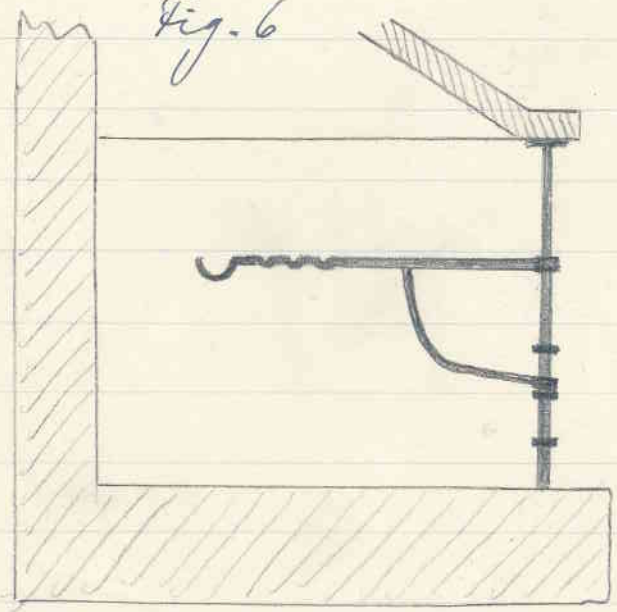
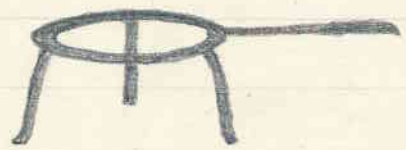

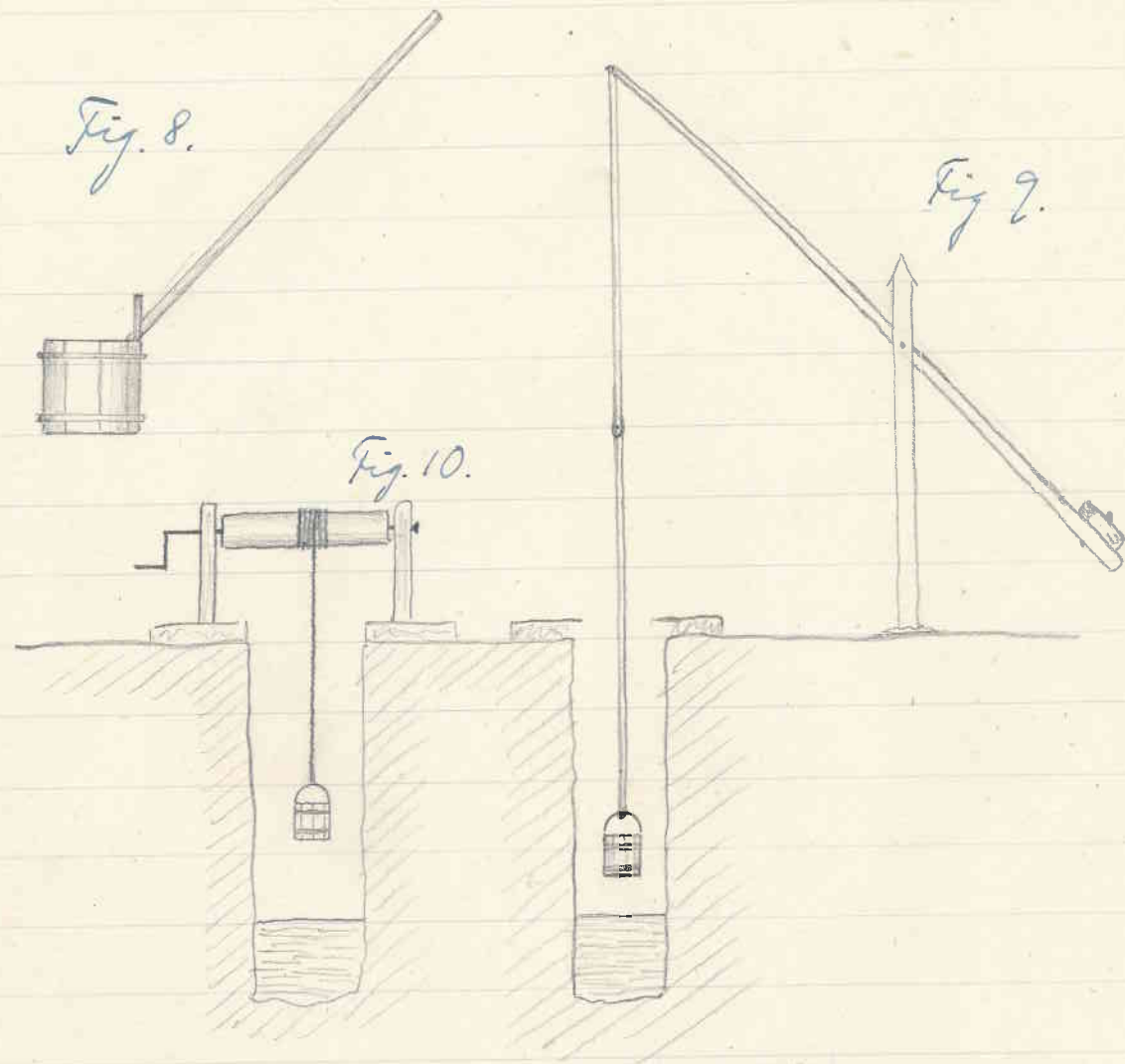
Fig. 7.

Landmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
 Gunnar Gudmundson. 1937. LIT
 JTL.
 Frgl. 12

Fig. 11.

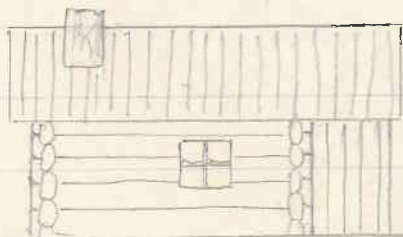
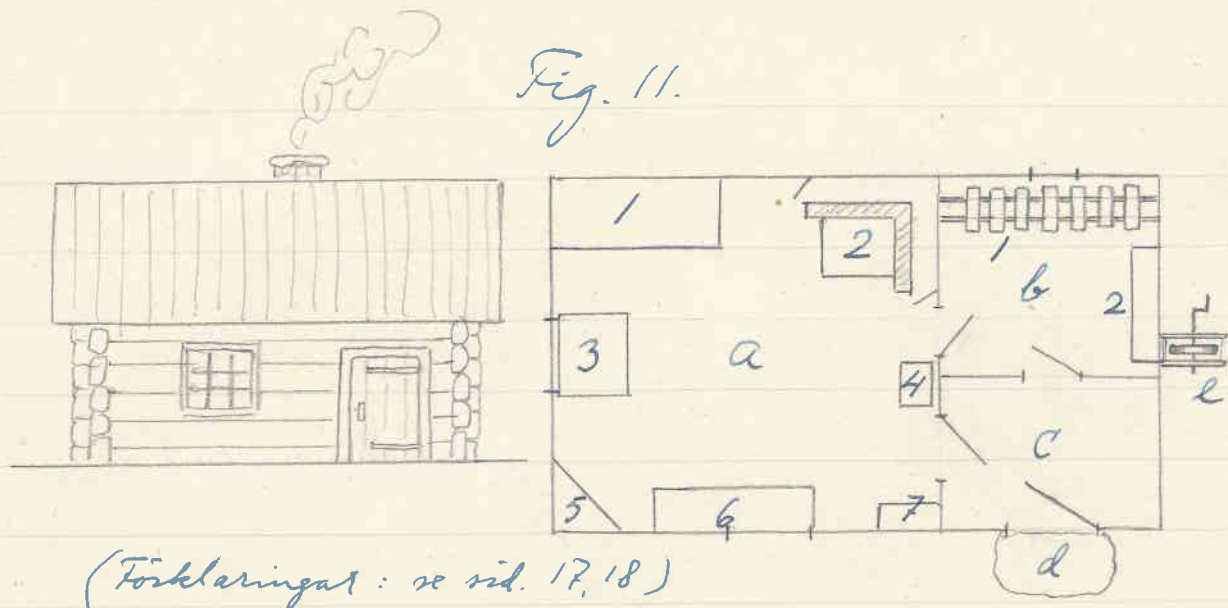

Fig. 12.

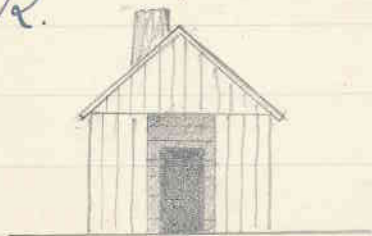
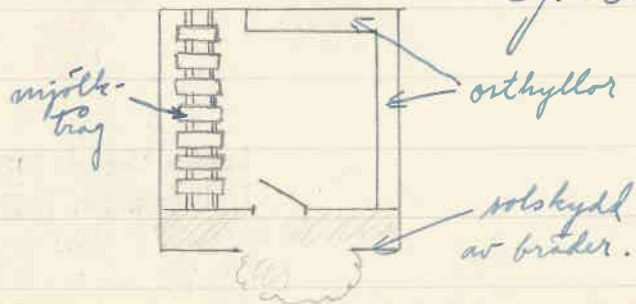

Fig. 13.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson, 1937. LIT

JTL.

Fig. 12

Fig. 14.

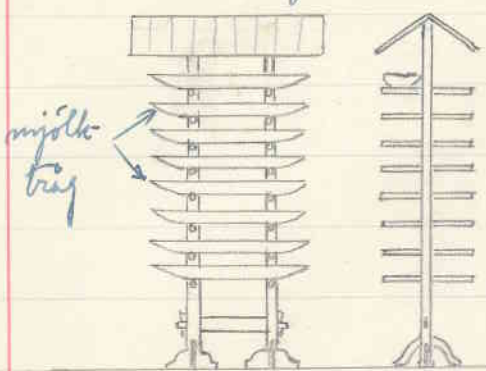

Fig. 15.

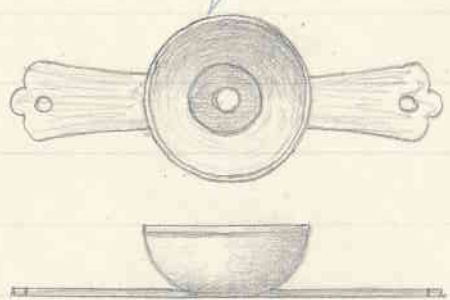

Fig. 16

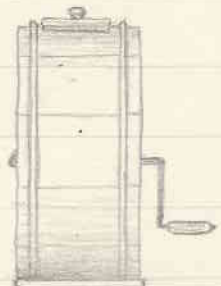
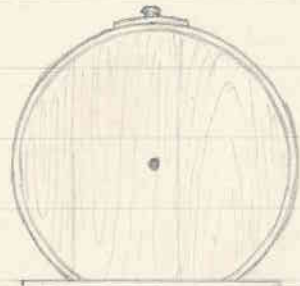
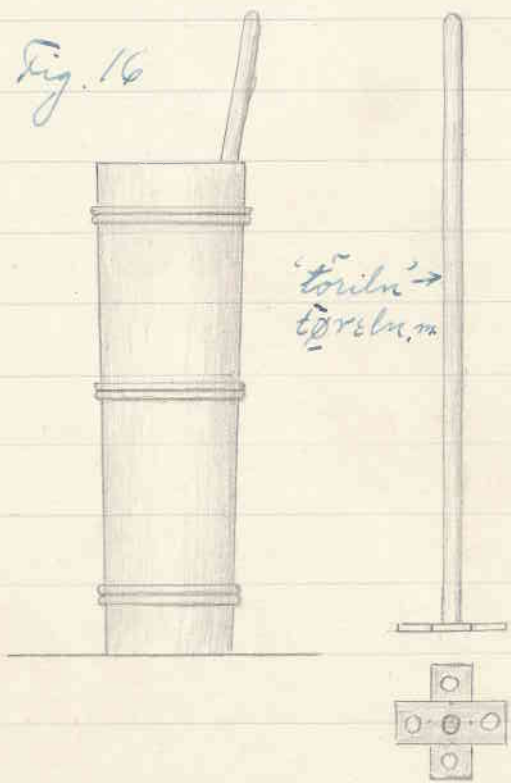
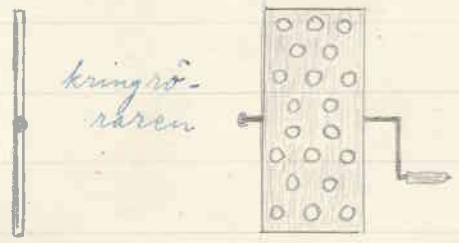

Fig. 17

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Fig. 18.

Fig. 19.

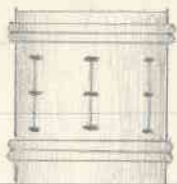
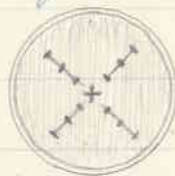
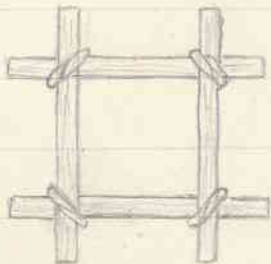

Fig. 20.

Fig. 21.

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

Om fåbodväsendet i Lit.

Tillägg.

utgörande svar på fyra frågepunkter
i brev (2.11.37) från fil. mag. Folke Hed-
blom, Lundsmeätsarkiv.

1. Någon mera regelmässig indelning av betesmarken kring fåbodstäl-
lena här i Lit har jag ej kunnat
finna. Vissertligen kunde man vid
den dagliga vallningen välja skilda
trakter av betesmarken för olika da-
gar, dels för att kräka ent skäl val,
så låt-se, 'kräken (kreaturen) inte skulle
bli så leda sig (utledsna, förlora aptiten),
dels i anledning av vinds- och väderleks-
förhållanden. Men jag har själv ej

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

höit dem benämnas på särskilt sätt och vid förfrågningar ej heller kunnat finna andra med färdslivet förtroga veta om sådan benämning. Endast ordet löät, löt, begagnades i särskiljande syfte, t. ex. löäta mot kästa-hägorn, löten mot Kallstahagarna (gärdesgårdarna mot byn Kallsta), eller löäta ut sen lözen, löten ut efter (utmed) Långan (en å).

Vårje trakt hade dock i regel ett eller ett par vilställen (vilstälä, n.). Namnet vilstä, vilstad, förekommer även, likaså vilbäk, vilbacke.

2. Järngrytan för alstrande av rök mot myggen var tillverkad av tjöcht gods och försedd med tre relativt låga

fötter. Ibland hade den höyk, 'hänk',
ibland skaft (se fig. 10.2.). Storleken
varierade. De större, som kunde ha en
diameter av c:a 30-50 cm, benämndes
nöresgrytan, Norgesgrytor(na), eller efter
utseendet höykgrötan, hankgrytor(na),
el. trifotgrytan, trefotgrytor(na). De
mindre, som hade en diameter av 15 -
25 cm, kallades skäftpannan, skäftpan-
nor(na), el. trifotpannan, trefotpannor(na),
och voro väl av svensk tillverkning.

Med hänsyn till användningen benäm-
des en sådan gryta myggryta, mygg-
grytan, el. mygrökgröta, myggrok-
grytan. - Den användes så, att man i
denamma eldade rå mossor, som ju
är starkt rök bildande. Efter behov
flyttades den mellan de två fähusen

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson. 1937. LIT

JTL.

Frgl. 12

under mjölkningen. Ibland ställdes den ute på gården, där man dock ofta fände en liknande myrrök, myggök, mellan några stenar på marken. Grytans fördelar låg i dess flyttbarhet och trygghet mot elsfara. (För hettans skull stacks ibland en träkäpp i grytskaftet.)

3. Ordet būsēt, bodsäte, användes här i Lit på så sätt, att det dels kan betyda būhåmm, bodhamn, med plats för flera hemmans fåbodar, dels en enskilds fåbodar på platsen. Ex. på den sistnämnda användningen: de ha koma fötje hette būsēta hans pe-nīsa o e dag, det har kommit folk(et) hit i(-till) bodsätet hans Per-Nilsa också i dag (d.v.s.

till Per Nilssons fäbodstuga, gammelfäboden
på andra sidan gärdesgården.)

4. Planskissen (se fig. 3.) grundar
sig, i vad angår platsen, Gammalbodarna,
i sin helhet, på ganska oklara
hågkonster. I fråga om de beskri-
na Gammalbodarna, även benämnda
Jonas-Olva bodarna, jonas-olva-böden,
(efter ägarens namn på 1880-talet)
till skillnad från de intilliggande Per-
Nilva bodarna, pe-nilva-böden, äro upp-
gifterna tillförlitligare. Skulle dock ha
önskat äga tillfälle på ort och ställe
kontrollera skissen, något som dock
för närvarande ej låtit sig göras.

Gunnar Gudmundson, Lit.

Fig. 1

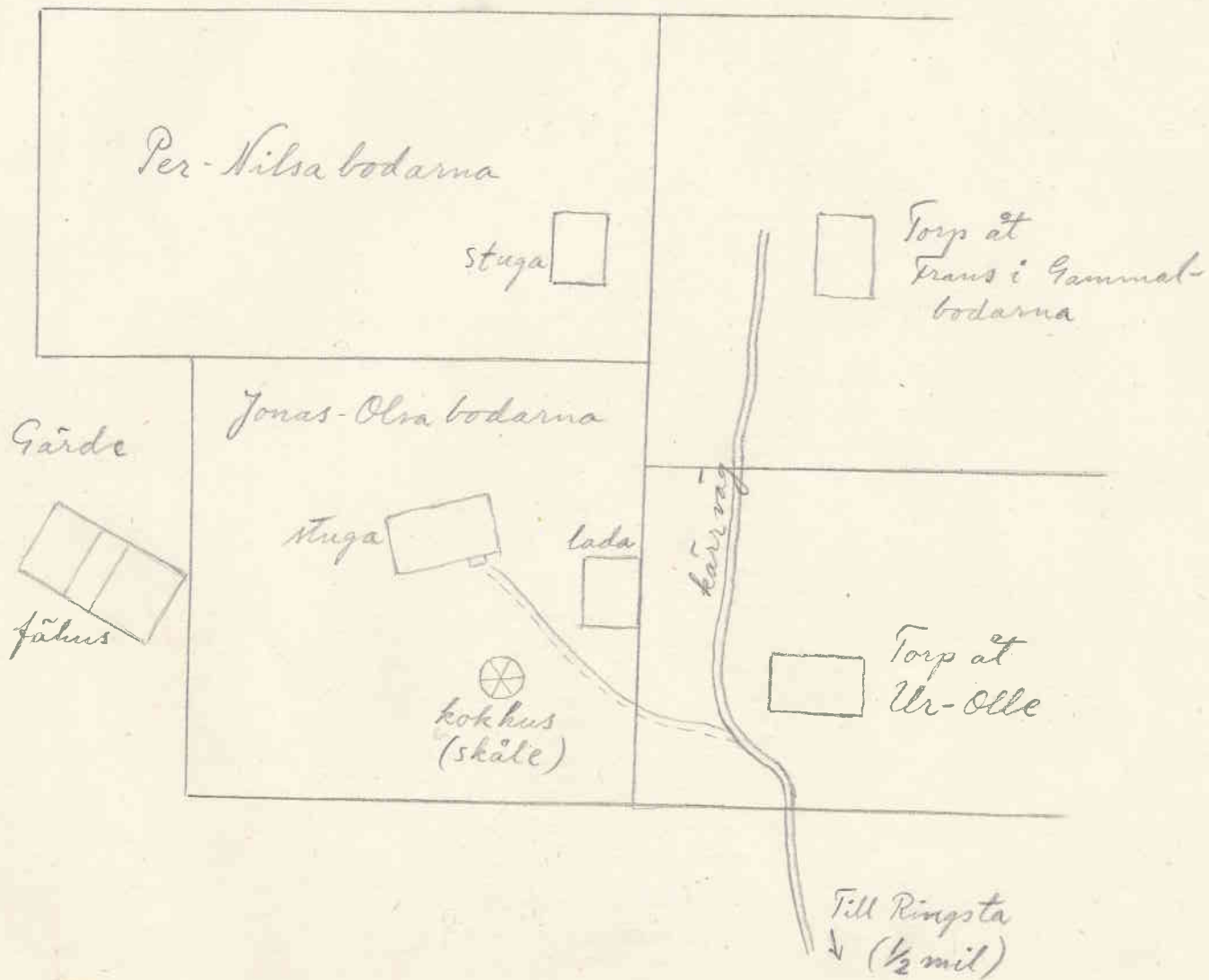

Fig. 2

Landsmålsarkivet Uppsala 10730
Gunnar Gudmundson 1937. LIT
JTL.
Frgl. 12

Fig. 3.
Planskiss över Gammalbodarna.
 (Ur minnet.)

Bilaga 1.

Exempel på "köklåtar".

O-ho-o-ho, o-ho

Alternativ: Hej-te, ko-o-o-ho, o-ho

O-ho, o-ho es-ku-a-dan! koman nas (nax)!